

maat in Parijs. Tot in details lichten de vele diplomatieke brieven ons in over het verloop van de krijgsverrichtingen te land en ter zee en over allerlei diplomatieke en politieke gebeurtenissen: Tromps overwinning in de slag bij Duins, de vorderingen van de Zweedse veldheer Banér in Duitsland, de dood van Bernhard van Saksen-Weimar, het lot van het grafelijk huis van de Palts, de gang van zaken in Noord-Italië, en allerlei moeilijkheden die Grotius als gezant van Zweden ondervond door gebrek aan steun en medewerking van de zijde van zijn opdrachtgevers. Daarnaast worden ook familiegebeurtenissen en gezinszorgen in de briefwisseling met familieleden en vrienden uitvoerig besproken.

Van de 544 brieven van deel X zijn er 230 niet eerder gepubliceerd. Van die 230 brieven zijn er dan weer 138 niet genoemd in de door Molhuysen samengestelde lijst van Grotiusbrieven. In zijn inleiding op het eerste deel van de *Briefwisseling* schreef Molhuysen, dat hij verwachtte, dat het percentage niet eerder gepubliceerde brieven in de volgende delen wel niet veel hoger zou worden dan de 25 procent in het eerste deel. Het is bijzonder verheugend, dat op dit punt de eerste bewerker zich heeft vergist. Het onderzoek dat voor deze belangrijke brievenpublicatie wordt verricht leverde en levert nog steeds nieuw materiaal op.

In de delen III tot en met IX gaf de tweede bewerker van de *Briefwisseling* in zijn inleiding telkens aan, welke brieven nog niet eerder waren gepubliceerd. Hij vermeldde daarbij alleen de nummers van de brieven en niet de namen van de personen die die brieven schreven of ontvingen. In de inleiding op deel X worden de nummers van de tot dusver onuitgegeven brieven gegeven met de namen van de briefschrijvers of de ontvangers. Daarbij worden in de inleiding slechts in enkele gevallen ook de vindplaatsen van de desbetreffende brieven genoemd. Dat gebeurt wel altijd bij de annotatie van iedere brief verderop in het deel. Bovendien zal een overzicht van de vindplaatsen der brieven worden opgenomen in het algemeen registerdeel. Om nu reeds een indruk te geven van het onderzoek dat is en wordt verricht en van de resultaten van dat onderzoek volgt hier een kort overzicht van de vindplaatsen der niet eerder gepubliceerde brieven uit deel X.

De meeste tot dusver niet uitgegeven brieven die nu zijn opgenomen in deel X van de *Briefwisseling*, maken deel uit van het familie-archief Van Boetzelaer. In 1911 werd een belangrijke collectie 'Grotiana' uit dit archief in bewaring gegeven aan het Algemeen Rijksarchief te 's-Gravenhage. Uit het jaar 1639 bevat deze collectie: brieven van Grotius' vader Jan de Groot en zijn broer Willem de Groot; van Grotius' kinderen Cornelia, Pieter, Diederik en Cornelis; van koningin Christina van Zweden en haar kanselier Axel Oxenstierna; van verscheidene diplomaten als Charles Marini, Petter Spiring Silvercrona en Paulus Pels. Eind 1961 kreeg het Rijksarchief van de Provincie Utrecht de beschikking over een ander gedeelte van het familie-archief Van Boetzelaer en ook daarin vond men brieven en gelegenheidsgedichten van en aan Hugo Grotius. 'Een zeer belangrijke ontdekking' noemde de bewerker van de *Briefwisseling* deze vondst. (Zie de Inleiding op de delen IV en V van de *Briefwisseling*. Zie ook: E. P. Polak-De Booy, *Inventaris archieven Van Boetzelaer* (Rijksarchief Utrecht 1965), en *idem*, 'Dorsale notities op brieven aan Hugo de Groot', *Nederlands Archievenblad* (1962) 127-129). Uit het jaar 1639 bevat deze collectie een aantal brieven van Grotius' correspondent Israel Köhne, genaamd Von Jasky, uit Danzig.

Een interessante vondst van meer recente datum bracht de pendant van deze Jasky-brieven aan het licht. In het stadsarchief van Gotha werden de originele brieven gevonden, die Grotius schreef aan Von Jasky. Deze brieven waren al eerder gepubliceerd, onder andere in de *Epistolae ad Israelem Jaski* van 1670, maar nu blijkt dat deze gepubliceerde brieven nogal wat verschillen vertonen met de in Gotha bewaarde originele brieven. Voor

RECENSIES

deel X van de *Briefwisseling* kon geen gebruik meer worden gemaakt van deze vondst, omdat de tekst van de dertien brieven van Grotius aan Von Jasky al ter perse was toen de Gotha-versies tevoorschijn kwamen. Dat betekent dus uitgebreide 'addenda et corrigenda' op deel X in een volgend deel. Hieruit wordt in ieder geval wel duidelijk, dat ook voor de ons reeds bekende Grotius-correspondentie het lopende onderzoek van groot belang is en telkens weer verrassingen oplevert.

Ook andere buitenlandse archieven en bibliotheken leverden materiaal voor de *Briefwisseling* van het jaar 1639: de Bibliothèque Nationale te Parijs, de British Library te Londen, de Bayerische Staatsbibliothek te München en het Rijksarchief te Stockholm, om er slechts enkele te noemen. De archivaris van het Gemeente-archief van Alkmaar, mr. Rombach, maakte voor het eerst een belangwekkende collectie brieven uit het familie-archief Van Foreest toegankelijk en ook in deze collectie bevinden zich Grotiusbrieven. Daarnaast blijkt er echter ook nog menige brief nu voor het eerst gepubliceerd te kunnen worden uit de handschriftencollecties van de Universiteitsbibliotheken van Amsterdam en Leiden, van de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag en van het fonds Remonstrantse Kerk dat berust op de Gemeentebibliotheek van Rotterdam. In deel X komen onder andere de brieven die Grotius in 1639 schreef aan zijn zwager Nicolaes van Reigersberch, uit deze collecties.

Voor de annotatie van de brieven is in dit deel de tot nu toe gevolgde methode aangehouden, waarbij al getracht is op enkele punten tegemoet te komen aan de wensen van de gebruikers van deze publicatie. Het ligt in de bedoeling dat voor de volgende delen met name in de annotatie van de brieven nog meer rekening gehouden gaat worden met genoemde wensen en met de opmerkingen en suggesties die zijn gemaakt ten aanzien van deze brieveneditie. Een consequente annotatie verhoogt de toch al grote waarde van een uitgave als deze en elke verbetering die mogelijk is binnen de vastgelegde kaders is dan ook bijzonder welkom. In deze recensie wordt dan ook niet verder ingegaan op de annotatie van dit deel, alleen wijs ik even op enkele plaatsen, waar bij het annoteren van de brieven vergeten is aan te geven of het desbetreffende handschrift van de brief een originele brief, een copie of een minuut is. Het gaat om de nummers 3949, 3967, 3989, 4011, 4018, 4039, 4040; 4233, 4242, 4292; 4360, 4370, 4375, 4381, 4397 en 4399 van de niet eerder gepubliceerde brieven. Een kleine bijdrage voor de 'addenda et corrigenda' op deel X van het volgende deel.

Het speurderswerk dat voor deze brieveneditie wordt verricht is uitermate belangrijk. Voor onze kennis van het zeventiende-eeuwse geestesleven en niet minder voor het hele politieke en diplomatieke gebeuren van die tijd levert het ons telkens weer nieuwe gegevens op. De vele bewaarde correspondenties uit die periode zijn een historische bron van de eerste orde. Het opsporen van de brieven en het inventariseren daarvan vormen de eerste noodzakelijk fase in het proces van beschikbaarstelling van die bron. Dat dit nu gebeurt voor een coryfee als Hugo Grotius is een grote stap in de goede richting. Het is echter te hopen, dat voorzover mogelijk ook het andere, vooral het handschriftelijke materiaal, dat bij deze speurdersactiviteiten in onderzochte collecties wordt gesignaleerd betreffende tijdgenoten van Grotius, tenminste globaal wordt genoteerd en mettertijd beschikbaar wordt gesteld. Dan zal het vele werk, dat nu voor deze editie wordt ondernomen, ook van betekenis zijn voor de verdere exploratie van het wijde gebied waarbinnen Grotius' leven en werken zich afspeelden.

C. S. M. Rademaker

Henry L. Snyder, ed., *The Marlborough-Godolphin Correspondence* (3 dln.; Londen: Oxford University Press, 1975, xxxix en 1794 blz., £ 50,-).

Bij het lezen van bovenstaande titel zou men zich kunnen afvragen of het nog nodig is om na Coxe, Murray, Churchill, Van 't Hoff en anderen weer met een uitgave van een gedeelte van de correspondentie van John Churchill, hertog van Marlborough, te komen. Henry Snyder, hoogleraar aan de Universiteit van Kansas, bewijst met deze drie dikke delen dat het zelfs zeer nodig was. Immers, de briefwisseling tussen Marlborough en zijn vertrouwde vriend Sidney, graaf van Godolphin, van 1702 tot 1710 thesaurier van Engeland, is uitermate belangrijk voor de Engelse en voor de Europese geschiedenis. Marlborough verbleef in de jaren 1702 tot 1711 een groot deel van het jaar op het vasteland als bevelhebber van de verbonden legers en Godolphin, praktisch minister-president, had de leiding van de zaken in Engeland. De drukke briefwisseling tussen beide mannen, die voor een belangrijk deel bewaard is gebleven, maar merkwaardig genoeg slechts voor een klein deel eerder in druk is verschenen, vormt het hoofdbestanddeel van Snyders uitgave. Maar hij biedt zelfs nog meer dan de titel doet vermoeden: ook de brieven van Marlborough aan zijn vrouw, de invloedrijke en geduchte Sarah Jennings, vriendin van koningin Anne, zijn opgenomen, alsmede de brieven van Godolphin aan Sarah. Van de brieven van de hertogin aan haar man en aan Godolphin is slechts een vijftal bewaard gebleven, maar ook die vijf worden hier, sommige voor het eerst, gepubliceerd. In totaal geeft Snyder 1785 brieven, waarvan meer dan de helft nooit eerder is gedrukt, en waarvan van een 500 andere slechts gedeeltes eerder zijn uitgegeven.

Uit de hier gegeven brieven ziet men de nauwe samenwerking tussen beide mannen, hun enorme invloed in Engeland en daarbuiten en de aarzeling waarmee Marlborough de netelige affaires in Engeland zelf tegemoet treedt; dat soort zaken liet hij graag aan Godolphin over! Maar treffend is vooral de greep die de hertogin van Marlborough op de politiek blijkt gehad te hebben door haar invloed op anderen, Queen Anne, Godolphin en haar eigen man inclusief. Het is soms verbazingwekkend te zien hoe mak beide mannen op al haar wensen ingaan en haar opdrachten uitvoeren.

Wat de technische aspecten van deze uitgave betreft, kan worden gesproken van een model-uitgave. Snyder drukt de brieven af in de oorspronkelijke spelling, anders dan men soms in het Engelse taalgebied pleegt te doen, met daarbij duidelijk vermeld de afzender en geadresseerde, de datering in de oorspronkelijke vorm en de datum in de nieuwe stijl, de vindplaats en zo nodig de plaats waar het stuk eerder is afgedrukt. De annotatie is zeer uitvoerig, maar over het algemeen ter zake. Een moeilijk punt in de buitenlandse literatuur is altijd de schrijfwijze van Nederlandse namen. Snyder heeft hierbij duidelijk gestreefd naar een grote precisie en daarin is hij zeer goed geslaagd, maar desondanks zal de Nederlandse lezer zich soms kunnen storen aan enkele slordigheden als Slangen-berg voor Slangenburg, Tryers voor Trier, 't Hoff voor Van 't Hoff, terwijl Daniel Wolf, baron von Dopff niet op de D maar op de W is geïndiceerd. Voor het overige is de index echter zeer volledig en goed bruikbaar. Het ligt voor de hand dat men bij een dergelijk groot werk nooit geheel volledig zal kunnen zijn, zoals ook Snyder zich heel goed bewust blijkt te zijn, en het is hem dan ook niet kwalijk te nemen dat hij een kopie van een brief van Godolphin aan Marlborough, die zich in het Heinsius archief bevindt, over het hoofd heeft gezien. Dergelijke kleine onvolkomenheden doen echter in het geheel niets af aan de waarde van het werk als bron voor de Europese geschiedenis en het is dan ook te hopen dat Snyder spoedig komt met zijn in de inleiding aangekondigde uitgave van de briefwisseling van Anne met Marlborough, zijn vrouw en Godolphin.

A. J. Veenendaal jr.

H. J. Scheffer, *Henry Tindal. Een ongewoon heer met ongewone besognes* (Bussum: Fibula-Van Dishoeck, 1976, 397 blz. en 76 blz. noten los toegevoegd, f 39,50, ISBN 90 228 3531 6).

De naam van Henry Tindal zal vele historici onbekend zijn; tot de figuren uit het eerste gelid heeft hij dan ook niet behoord, maar de beschrijving van zijn leven en activiteiten belicht belangwekkende aspecten van de Nederlandse geschiedenis in de jaren 1880-1900. Hij behoorde tot een familie van officieren en hovelingen, na 1815 in de adelstand verheven. Zijn vroeggestorven moeder Maria van der Vliet behoorde tot de Amsterdamse geldaristocratie. De vader, Willem Frederik Tindal, werd uit het leger ontslagen, omdat hij de minnaar van koningin Sophie zou zijn. Henry diende als officier in Atjeh, werd jong afgekeurd en trouwde toen met de weduwe van de beursmagnaat Willem Borski III. Het fortuin van zijn vrouw stelde Tindal in staat tot politieke acties en zakelijke ondernemingen, toen ongebruikelijk voor een heer van stand.

Hij zond vele requesten aan de Staten-Generaal, meest over militaire zaken, waarin de legerorganisatie en het regeringsbeleid het moesten ontgelden. Opschudding veroorzaakte zijn waarschuwing voor het gevaar van een onverhoedse Duitse overval, gecombineerd met een vlootbombardement op Den Haag. Nog meer sensatie bracht een brochure in 1890, waarin hij er (terecht) op wees, dat de koning feitelijk buiten staat was geraakt om te regeren. Dit leidde ook tot zijn optreden als spreker op druk bezochte vergaderingen van de radicale kiesvereniging 'Amsterdam', en zelfs tot een candidatuur voor de Kamer. Deze Hollandse Boulanger was echter - net als de Franse - een slecht politicus. Hoewel de inhoud van zijn geschriften vaak wel juist was, bedierf hij de zaak door een onverstandige en lawaaiige presentatie, zodat Kamerleden en militaire deskundigen er weinig aandacht aan besteedden. Hij wilde oprecht de publieke zaak dienen en toonde ook een zekere sociale bewogenheid, maar hij miste tact en voorzichtigheid van beleid.

Geleidelijk aan raakten de politieke en militaire onderwerpen in Tindal's leven op de achtergrond en hij ging zijn tijd en geld besteden aan zakelijke ondernemingen, die nogal optimistisch waren opgezet. Hij kocht een paar zuivelfabrieken en begon met een waterleidingbedrijf met zuivering door ozonisatie. Met name dit laatste kostte zo veel geld, dat Tindal in 1901 failliet ging. Hij had nog geprobeerd een installatie aan de Russische regering te verkopen, maar stierf tijdens de onderhandelingen in Petersburg.

Belangrijker dan deze melk- en waterzaken waren Tindal's bemoeiingen met de krantenwereld. In het begin van de jaren negentig kocht hij de meerderheid van de aandelen van het door De Koo geleide dagblad *De Amsterdammer*, dat hem in zijn politieke acties vaak had gesteund. Meer dan een werktuig was deze krant - een grote financiële strop sinds haar oprichting - voor Tindal niet en van samenwerking met de autoritaire De Koo kwam niet veel terecht, zodat tenslotte de hele redactie vertrok en het dagblad een paar jaar later failliet ging. In 1892 had intussen Tindal *De Telegraaf* gesticht, een onpartijdig blad, met een goede berichtgeving, gematigd hervormingsgezind, met *De Courant* als volksuitgave. Deze bladen hadden aanvankelijk wel succes, maar zakten af toen Tindal er geld uit haalde voor zijn ozonisatieprojecten. Pas na het faillissement van deze, toen Holdert eigenaar werd, bleek de formule een commercieel succes, ook al omdat deze het krantenvak veel beter kende dan de grillige Tindal.

Aan deze episode uit Tindal's leven voegt dr. Scheffer nog een hoofdstuk toe over de commerciële ontwikkeling van *De Telegraaf* tot 1940; dit is een zeer interessant verhaal uit het oogpunt van onze persgeschiedenis, maar het steekt compositorisch wel buiten het boek. Terecht zegt de auteur in zijn voorwoord, dat er nog veel aan de geschiedschrijving

van onze dagbladen ontbreekt; wij hopen, dat hij - met zijn grote kennis van zaken en zijn vlotte pen - er nog eens toe zal komen het zo zeer gemiste standaardwerk op dit terrein te schrijven.

In een wat nauwer verband tot Tindal staat het hoofdstuk 'De Freiherr en de Freule' over zijn zuster Willy, getrouwd met de ontslagen Duitse officier en ex-korporaal in het KNIL, von Barnekow, die meende een erfenis te vinden, maar werd teleurgesteld. Wraakzucht jegens Tindal en een andere zwager, de bierfabrikant Heineken, bracht het echtpaar tot het publiceren van schandaalverhalen over onze 'deftige' kringen - lang niet altijd van waarheid ontbloot -, die het paar tenslotte wegens belediging in het gevang deden belanden. Verwonderlijk is het vertrouwen, dat Domela Nieuwenhuis in von Barnekow als vaste medewerker van *Recht voor Allen* enige tijd gesteld heeft.

Voor zijn boeiend en levendig geschreven boek heeft dr. Scheffer zeer veel onderzoek moeten verrichten, vaak op vrijwel onbetreden terreinen. Hij heeft dit op uiterst consciëntieuze wijze gedaan en daarvan verantwoording afgelegd in een handig afzonderlijk boekje, dat een schat van gegevens voor verder onderzoek naar de behandelde onderwerpen bevat. Hij heeft zich veel moeite gegeven om allerlei in zijn verhaal voorkomende personen en bedrijven te identificeren en als het ware geen zuiveldirecteur onopgemerkt gelaten. Een belangrijk element in de documentatie vormen de mededelingen van familieleden van de Tindals, die op zeer royale wijze allerlei zaken, die voor nabestaanden niet steeds even prettig waren, met de auteur hebben besproken. De uitvoering van het ruimschoots van goed uitgekozen illustraties voorziene boek is lofwaardig.

In een werk, dat zoveel feiten en cijfers bevat, konden drukfouten en kleine onjuistheden niet geheel uitblijven; zij zijn echter schaars. Wij willen slechts een paar storende foutjes noemen. Het is niet juist, dat de Amsterdamse radicalen in een later stadium progressief-liberalen werden genoemd (158); zij bleven daarvan uitdrukkelijk gescheiden tot ze in 1901, en niet in 1902 (162), zich aaneensloten in de VDB. De Radicale Bond heeft in december 1894 het fusieplan van Treub niet verworpen (163, 279); er is geen beslissing genomen, al was het duidelijk, dat de meerderheid er niet voor voelde. De aanduiding van het manifest der Liberale Unie van 1891 als een 'enorme zwenking' (167) lijkt ons wat overdreven; de verschillen met de circulaire van 1887 waren gering en inzake het kiesrecht hield de Unie vast aan de grondwet, die kentekenen van geschiktheid en welstand eiste. Een vreemde treffer van het drukfoutenduiveltje was de omdoping van het boekje van Van Praag, *De Radicalen*, in *Racialen!* (206, n. 494).

G. Taal

J. C. Witte, *J. B. van Heutsz. Leven en legende* (Bussum: Fibula-Van Dishoeck, 1976, 157 blz., f 19,90, ISBN 90 228 3532 4).

De directe aanleiding tot deze publicatie was, naar de auteur ons meedeelt, het bekende werk van P. van 't Veer over de Atjeh-oorlog. Witte stelde zich ten doel de controversiële figuur die Van Heutsz bij zijn leven en na zijn dood is geweest te ontdoen van de lagen geschiedvervalsing en -verfraaiing die daarop waren aangebracht. Ook zocht hij naar de redenen die een dergelijke misvorming van het 'historisch beeld' veroorzaakten. Het resultaat is een vlot geschreven en fraai geïllustreerde levensschets van de pacificator van Atjeh en gouverneur-generaal van Nederlands Indië, waaraan een apart hoofdstuk over de 'Van Heutsz-mythe' is toegevoegd.

De biografie van Van Heutsz die de lezer wordt geboden bevat op zichzelf weinig nieuws

RECENSIES

en is hier en daar nogal fragmentarisch. Dat kon in een kort bestek van honderd bladzijden misschien ook moeilijk anders. Het laatste hoofdstuk, dat ingaat op de bewondering en verguizing die Van Heutsz na zijn dood in 1924 ten deel vielen, boeide mij persoonlijk het meest. Witte ziet een duidelijk verband tussen de opkomst van de rijkseenheden-gedachte en een behoudzuchtige koloniale politiek in de jaren twintig en dertig enerzijds en het cultiveren van de Van Heutsz-legende anderzijds. Toch was Van Heutsz, zoals de auteur vaststelt, te Utrecht niet erg in de gratie. Gerretson, de schoonzoon van generaal-majoor Van Daalen die in 1907 door Van Heutsz als gouverneur van Atjeh de laan werd uitgestuurd, had weinig met hem op. Anders lag dit bij Colijn, een van Van Heutsz' vroegere ondercommandanten die door zijn chef krachtig was gepousseerd. Bij de onthulling van het Van Heutsz-monument in Amsterdam in 1935 hield Colijn een lofzang op de ontslapen 'créateur des valeurs'.

Voor een antwoord op de vraag waarom zoveel van zijn tijdgenoten Van Heutsz als 'een groot man' zagen, had Witte ook kunnen verwijzen naar de dagboekaantekeningen van de Amsterdamse reder en zakenman E. Heldring. Heldring, anders een nogal nurks heer, laat zich opvallend lovend over Van Heutsz uit:

Van Heutsz is dezer dagen overleden. Hij was een van onze weinige zeer groote mannen. Hij overwon in Indië elke sleur en bereikte, behalve de pacificatie van Atjeh, de vestiging van ons gezag door geheel Indië ... In zijn goeden tijd was hij doortastend, ruw, merkwaardig helder van inzicht, ook in niet-militaire vraagstukken op politiek en financieel gebied; gezeur en etiquette minachtend, geheel de man dien wij toen in Indië met zijn angstige ambtenaars- en officierswereld noodig hadden¹.

Het is jammer dat Witte's boek wordt ontsierd door een aantal slordigheden. Zo wordt de naam van de bekende publicist Zentgraaff hardnekkig als Zendgraaff gespeld en moet de Algemeen Secretaris van het Nederlands Indische gouvernement D. F. W. van Rees het, tot in het register toe, met de eenvoudige aanduiding 'Rees' doen. In 1870 kwam geen cultuurstelsel tot stand, zoals op bladzijde 16 wordt vermeld, laat staan dat daarbij in feite het cultuurstelsel werd afgeschaft. Evenmin mag men stellen dat de Nederlandsche Handel-Maatschappij het alleenrecht voor de handel in de archipel bezat. Hiertegenover staan als pluspunten de prijzenswaardige distantie waarmee de auteur zijn hoofdpersoon behandelde en de aantrekkelijke vorm waarin hij de stof presenteerde. Witte's boek kan ertoe bijdragen, dat een breder publiek dan gewoonlijk aan historische publicaties is voorbehouden kennis neemt van een interessant stuk Nederlands koloniaal verleden.

C. Fasseur.

J. H. J. van den Heuvel, *Nationaal of verzuild. De strijd om het Nederlandse omroepbestel in de periode 1923-1947* (diss. Nijmegen; Baarn: Ambo, 1976, 389 blz., ISBN 90 263 0353 x).

Als er één terrein is waarop de termen 'verzuiling' en 'zuil' algemeen van toepassing'

1. Joh. de Vries, ed., *Herinneringen en dagboek van Ernst Heldring, 1871-1954* (Utrecht, 1970) 572.

werden en deels worden geacht, dan is het wel de wereld van de omroep, het 'zuilenland' bij uitstek. Op een studie over deze wereld van de omroep in de eerste kwart eeuw van zijn bestaan (1923-1947 om precies te zijn, toen er nog uitsluitend radio was) promoveerde in 1976 in Nijmegen J. H. J. van den Heuvel. Centraal in zijn proefschrift staat het omroepbestel en de strijd die daarom is gevoerd. Daarom gaat het in dit boek, onder voorbijgaan van vele andere aspecten, vooral om drie hoofdmomenten: het ontstaan van het omroepbestel aan het eind van jaren twintig van deze eeuw, de beginperiode van de bezetting toen een geheel nieuw bestel werd opgelegd, en de hernieuwde vormgeving aan het omroepbestel in de eerste jaren na de tweede wereldoorlog. De auteur groepeerde zijn materiaal in alle drie gevallen rond de tegenstelling nationaal-verzuild. Bij de discussies over de organisatie van de omroep was steeds de essentiële vraag: moet er in principe één alles overkoepelende organisatie zijn (waarbinnen dan vanzelfsprekend de verscheidenheid van het Nederlandse volk tot uiting moet komen) of dient juist die verscheidenheid uitgangspunt te zijn (met als nagestreefde consequentie een veelvoud aan organisaties corresponderend met de belangrijkste groeperingen in de Nederlandse samenleving)? Dat deze laatste opvatting vrijwel vanaf het begin verre de overhand had kan nauwelijks verwondering wekken. Zodra bleek, dat uit het onverzuilde technische spel der experimenterende zendamateurs (dat al snel ook een commercieel aspect kreeg) een belangrijk communicatiemedium en cultuurinstrument zou groeien, werden de confessionele leiders (en onder hen, volgens Van den Heuvel, vooral de protestantse leiders) alert. Bij de noodzakelijke regulering van één en ander door de overheid bezetten zij de essentiële posities. Van de claims van wat, na enige andere benamingen, al spoedig AVRO heette (de organisatie die pretendeerde een alles en allen omvattende vereniging te zijn) kon dan ook niets terecht komen. Het vooral uit de sfeer van het onderwijs bekende, maar zich op ook andere terreinen manifesterende, stelsel van distributie over de levensbeschouwelijke groeperingen kreeg zo als vanzelf zijn op de omroep toegesneden vorm. De laatkomer VARA kreeg daarbij, als consequentie van het systeem, de zendtijd min of meer door NCRV en KRO in de schoot geworpen.

Hoewel dit omroepbestel en deze omroepverenigingen zich opmerkelijk snel en sterk verankerden in de verzuilde samenleving (dit sluit het bestaan van tegenkrachten en scherpe kritiek overigens niet uit!), was één en ander tegen de maatregelen van de Duitse bezetter niet bestand. Stapsgewijs, maar wel in hoog tempo werd het oude bestel binnen één jaar opgerold en vervangen door één Nederlandse Omroep onder Duitse controle, zonder dat dit tot openlijk verzet leidde. Van den Heuvel heeft de essentialia zelf als volgt samengevat :

De omroepen waren door hun krampachtige pogingen om hun organisaties in stand te houden, hun lankmoedige houding en opportunistische aanpassingswil en door hun onderlinge afgunst en rivaliteit niet in staat tegenover de Duitsers één lijn te trekken. Daardoor kwam het dat zij, in plaats van een gemeenschappelijk afweerfront te vormen, de bezetter uiteindelijk een goed functionerend omroepbestel in handen speelden. De Duitsers gingen bij de overname, zoals we gezien hebben en in het navolgende nog genoegzaam zal blijken, uiterst tactisch en geleidelijk - via Nederlandse stromannen - te werk (116/117).

Hoewel dit citaat op het eerste gezicht wellicht anders zou doen vermoeden, mag men het de auteur als een deugd aanrekenen dat hij er vrijwel volledig in is geslaagd de zo verleidelijke moraliserende toon in zaken van collaboratie en verzet te vermijden. Zijn stijl is zakelijk en verklarend-beschrijvend. De terugkeer van het Nederlandse overheidsgezag en de voorbereiding daarvan buiten Nederland en in bezet gebied, ging zoals bekend met vele

problemen, grote chaos en improvisatie gepaard. Ook ten aanzien van de radio-uitzendingen gold dat. Deze dissertatie beschrijft hoe tegen deze achtergrond de vooroorlogse verhoudingen in de omroepwereld werden hersteld. Want herstel is het woord dat het eindresultaat het best aanduidt. Het leek er overigens enige tijd op dat het anders zou gaan. Vanuit uiteenlopende achtergronden en met verschillende motieven waren de voorstanders van de zogenaamde 'nationale omroep' namelijk korte tijd bijzonder sterk. Zowel bij het militair gezag als in de regering, waarbinnen geestdriftige aanhangers van de doorbraak enige tijd een hoofdrol speelden, vond men overtuigde aanhangers van dat denkbeeld. De minister-president Schermerhorn was niet de minst actieve onder hen. Al snel bleek de kracht van deze vernieuwers echter geringer dan vermoed en zij moesten concessies doen. De traditionele omroepverenigingen, in eerste instantie in de verdediging gedrukt, vonden hun kracht vooral in hun claim op rechtsherstel en via die weg in hun praktische monopolie van de middelen om uit te zenden. Zoals VARA-bestuurder J. B. Broeksz zei: 'Het is alleen hun materieel bezit geweest dat hen er doorheen heeft gesleept' (215). Vanuit die positie konden zij later weer terugkomen en de vroegere verhoudingen herstellen. De regeling die in 1947 werd getroffen was, net als die van 1930, een complete overwinning voor de verzuilers. De NRU was niet meer dan een doekje voor het bloeden van de voorstanders van een nationale omroep.

Tot zover de sterk vereenvoudigende samenvatting van deze interessante, goed gedocumenteerde en niet te moeilijk leesbare dissertatie. Het is ook een nuttig boek voor wie geïnteresseerd is in het systeem van de verzuiling. Het volle licht valt op het organisatorisch aspect van dit heersende stelsel. De auteur heeft zich, zoals het een goed promovendus betaamt, heel strak aan dit object gehouden (hoewel vanzelfsprekend korte verwijzingen naar achtergronden, medebepalende factoren en dergelijke niet ontbreken). Men kan hem dit nauwelijks euvel duiden, maar in één opzicht valt het toch zeer te betreuren en had men, zeker gezien de titel van het boek en de daarmee overeenstemmende bedoeling van de schrijver, toch meer mogen verwachten. De andere zijde van de tegenstelling nationaal - verzuild wordt namelijk in een aantal opzichten verwaarloosd, blijft erg in de schaduw. Het idee van een nationale omroep kon en kan vele vormen aannemen en de voorstanders ervan konden en kunnen vanuit zeer verscheiden achtergrond en met sterk uiteenlopende motieven denken en handelen. Van deze zaken blijft men in dit boek niet onkundig, maar zij worden slechts mondjesmaat toegediend en dan meestal vaag en onduidelijk. Voor een deel kan dit natuurlijk liggen (en lag het ook) aan de vaagheid en onduidelijkheid van die ideeën en de voorstanders ervan, maar het zou toch wel degelijk mogelijk zijn geweest (en in zekere zin ook nodig!) om een aantal van deze ideeëncomplexen wat nader uiteen te zetten. Zo valt er, om enkele voorbeelden te noemen, meer te zeggen over de AVRO-opvattingen van vóór de oorlog, over de motieven van de Duitse bezetter en hun Nederlandse steunpilaren, over de consequenties van de doorbraak voor de radio-omroep en over de VPRO-denkbeelden inzake de nationale omroep. Het ontbreken hiervan verzwakt het boek. Minder dan nodig en gerechtvaardigd is in deze dissertatie de verliezer van de strijd nationaal-verzuild aan bod.

Geenszins als omissies in dit boek aan te merken zijn een aantal aspecten en onderwerpen die zich naar aanleiding van lezing opdringen en derhalve om voortgezette studie vragen. Slechts enkele ervan kunnen hier worden aangestipt. Zo valt het op hoezeer elk der omroeporganisaties, naast de vele onderlinge overeenkomsten, een eigen geschiedenis heeft, samenhangend met aard, interne structurering en plaats van de zuil waarbij zij behoren, maar evenzeer met de bekwaamheden, zwakheden en ambities van de leidende figuren. Speciaal moge gewezen worden op de positie van de AVRO, heen en weer geslingerd

tussen de pretentie en ambitie de enige en algemene te zijn en het gevaar om zelfs geheel het loodje te moeten leggen. Ook de VPRO, als curieus randverschijnsel maar toch essentieel bij het bestel behorend, zou een aparte studie verdienen.

Opmerkelijk is verder de in dit boek niet als zodanig gesignaleerde maar er wel uit op te maken tegenstelling tussen enerzijds de 'organisatorische' coalitie NCRV-KRO-VARA tegen de AVRO en anderzijds de 'maatschappelijke' coalitie NCRV-KRO-AVRO tegenover de VARA. Van dit vraagstuk is de stap naar de inhoud van het uitgezondene en de functie daarvan in de verzuilde samenleving niet zo groot meer. Buitengewoon boeiend zou een studie kunnen zijn met als één der vragen welke rol de radio-uitzendingen speelden in het stelsel van sociale beheersing dat bij de verzuiling behoort. Van den Heuvel heeft zich wijselijk niet op deze vanuit zijn onderwerp gezien kronkelige zijpaden (die echter vanuit ander oogpunt hoofdwegen kunnen blijken) begeven. Het kan niettemin mede als de verdienste van zijn werk gezien worden dat deze kwesties zich opnieuw zo duidelijk als te bestuderen onderwerpen manifesteren. In die zin is het niet alleen een nuttig en interessant boek, maar ook een stimulerend.

J. C. H. Blom